

Szabó József

Nagyiván egy közép-tiszántúli nyelvjárásziget

Amikor az 1980-as évek derekán intenzívebben kezdtem foglalkozni a magyarországi, majd a jugoszláviai magyar nyelvjárászigetekkel, kettős cél lebegett előttem: egyrészt a nyelvi-nyelvjárási alapon biztosan vagy feltételezhetően nyelvjárásziget helyzetű települések tájszólását abból a szempontból próbáltam vallatóra fogni, hogy milyen jelenségek őrződtek meg bennük eredeti (kibocsátó) nyelvjárásukból, illetőleg milyen tájnyelvi sajátosságok terjedtek el bennük a környező nyelvjárások hatására; másrészt az a településtörténeti problematika is foglalkoztatott, hogy vajon honnan, mely vidék(ek)ről települhetett a szóban forgó nyelvjárásziget lakossága. Az utóbbi kérdés különösen abban az esetben volt izgalmas, vonzó feladat számomra, ha a történeti forrásokból egyáltalán nem volt adat vagy csupán nagyon kevés fogódzó adódott arra vonatkozóan, hogy mikor és honnan történt a vizsgált helyiséget alapító lakosságnak az átköltözése.

Az előzőekben fölvezolt nyelvészeti és településtörténeti kutatási cél szempontjából Nagyiván esetében főképpen nyelvi-nyelvjárási vizsgálódás vehető figyelembe, hiszen ez a község azon csekély számú nyelvjárásziget közé tartozik, amelynek településtörténetét viszonylag részletesen taglalta a (hely)történeti kutatás, olyannyira, hogy a községalapítónak nem csupán a (kibocsátó) származásvidéke ismeretes, hanem konkrétan azon falvak is, ahonnan az áttelepülők elszármaztak. A történeti források vallomása szerint ugyanis a Nagyivánt megalapító lakosság a XVIII. század közepén két Heves megyei faluból, a megye déli részén fekvő Boconádról és az Eger környéki Egerszólátról települt. *SOÓS IMRE* egyik munkájában Nagyiván XVIII. századi újratelepítéséről a következőket írja: "1754-ben Szép Izsák nevű boconádi jobbágy ösztönzésére 11 boconádi jobbágya káptalan engedélyével átköltözött Nagyiván pusztára, és azt véglegesen benépesítette" (**Heves megye benépesülése a török hódoltság után**. Eger, 1955. 45). Ugyanezen dolgozatának egy másik részében azt is megállapítja, hogy Egerszólátról is kerültek áttelepülők Nagyivánra (i. m. 34). Ezen történeti adatok — amint az a nyelvészeti elemzésből kiviláglik — jól összezsengenek azokkal a nyelvi-nyelvjárási alapon levont következtetésekkel, melyek a nagyiváni tájszólás máig megőrzött sajátosságaiból is szinte teljes bizonyossággal megállapíthatók.

Nagyiván nyelvjárásával egyébként alig foglalkozott dialektológiai kutatásunk, hiszen az 1940-es évek végéig csupán egy-két nyelvjárási adatközlés láttott napvilágot róla (vö. *LŐRINCE LAJOS — BENKŐ LORÁND: Magyar nyelvjárasi bibliográfia*. Bp., 1951. 89). A község nyelvjárása iránti érdeklődést bizonyos fokig az a körülmény váltotta ki, hogy **A Magyar Nyelvjárások**

Atlaszának (a továbbiakban MNyA.) próbagyűjtései során Nagyiván nyelvjárásában olyan hátrább képzett, postalveoláris *t* hangot jegyeztek föl, amelyhez hehezetes ejtés mód is gyakran társult. Erre a jelenségre — amint *SEBESTYÉN ÁRPÁD* utal rá: MNyj. VI. 150 — *VÉGH JÓZSEF* figyelt föl elsőként, majd *BÁRCZI GÉZA* is foglalkozott vele. A *t* hangnak (ritkábban a *d*-nek) ezen említett sajátága a *SEBESTYÉN ÁRPÁD*tól gyűjtött és fonetikus átírásban közzétett szövegekben is megfigyelhető (vö. MNyj. VI, 151-5).

IMRE SAMU "A mai magyar nyelvjárások rendszere" című monográfiájában (a továbbiakban MMNyjR.) Nagyiván tájszólását, amely a MNyA.-ban az M—15-ös kutatópontként szerepel, nyelvjárásszigetnek minősítette (Bp., 1971. 362). Kutatásai szereint "*Heves megyének az a része, amely az á, ā határtól délre, illetve keletre terül el, Szolnok megyének a Tisza jobb partjára eső része, illetőleg a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyének a Sajótól délre eső területe, a magyar nyelvterületnek nyelvjárás-tani szempontból az egyik legérdekesebb, legszínesebb, legváltozatosabb része*" (MMNyjR. 359). Mivel Nagyiván is ezen a tájegységen fekszik, s ráadásul nyelvjárássziget helyzetű település, tájnyelvének vizsgálata különösen figyelemre méltó.

A nagyiváni tájszólásról készített rövid összefoglaláshoz részben a MNyA. hat kötetének adatai, részben a helyszínen végzett gyűjtésem anyagát használtam föl. Mivel vizsgálati célból adódóan Nagyiván nyelvjárásának archaikus jelenségeit igyekeztem föltárni, ezért mind a magnetofon-fölvételek készítéséhez, mind a kérdőíves gyűjtéshez a község idősebb lakói közül választottam ki adatközlőimet. A továbbiakban a nagyiváni nyelvjárás legjellegzetesebb hang- és alaktani jelenségeit, valamint szókészletének egy-két sajátosságát próbálom vázlatosan áttekinteni.

A *fonémaállomány* szempontjából az jellemző, hogy él benne *e:ē* fonémaelentét (pl. *fejem, fejem* stb.), vagyis a rövid magánhangzók rendszerében 8 fonéma használatos. — A *hangszínbeli* sajátosságok közül, miként a magyar nyelvjárások nagy részében, a magánhangzók körében tapasztalunk markánsabb különbségeket a köznyelvhez és más nyelvjárás-típusokhoz viszonyítva. Közülük is a hosszú *ó, ő* és *é* helyén jelentkező kettőshangzók előfordulása a leginkább figyelemre méltó. Az *ó* helyén *ou, ou, aó* és *aó*, az *ő*-vel szemben *öü, öü, eő* és *eő*, az *é* helyén pedig *éj, éj* és *eé* figyelhető meg (pl. *főüd, vőügv; jóu, vout; fějrfi, szépi*; stb.). A diftongusok előfordulásának gyakoriságában a nyelvjárássziget helyzetű Nagyiván nyelvjárása lényegében véve megegyezik a környékén lévő atlaszbeli kutatópontok (pl. Abádszalók, Balmazújváros, Hajdúszovát, Kenderes, Szeren, Tiszababolna stb.) népnyelvével.

A magánhangzó-fonémák gyakoriságát tekintve a nagyiváni nyelvjárásra az erős fokú illabiális *ē*-zés jellemző (pl. *gyerék, kellett, kendér, széd*; stb.), a közép-tiszántúli és a hajdú-bihari nyelvjárás-típushoz tartozó kutatópontoktól eltérően viszont a zárt *í*-zés csak szórványosan fordul elő. Nagyiván nyelvjárás-

sának a környező tájszólásoktól elütő, gyenge fokú *i*-zése a község nyelvjárás-sziget voltával, vagyis településtörténeti okkal magyarázható. — Fölbukkan néhány olyan magánhangzó-jelenség is benne, amely a palócos-jászos típusú nyelvjárásokkal mutat rokonságot. Ezek a következők: — 1. A *k* többes jelet követő *t* tárgyrag előtt — a köznyelvinél és más nyelvjárástípusokénál egy fokkal zártabb — középső nyelvallású magánhangzó gyakori (pl. *azokot, lovakot; minkēt; öüköt*; stb.). — 2. A nyílt *ó*-zás és *ő*-zés jelensége — záródó típusú kettőshangzós realizációval — tűnik föl (pl. *szoy'szú'; gyűszőy*; stb.). — 3. Az *é* helyén egy-két esetben nyílt *e*-zés jelentkezik (pl. *eger, kerek*; stb.).

A mássalhangzó-jelenségekre áttérve a hangszínbeli sajátóságok közül — a bevezetésben már említett — hátrább képzett *t*, illetőleg a zöngétlen zárhangok hehezetes ejtése bukkan föl szórványosan. Erre a jelenségre a MNyA.-ban is akad egy-két példa (pl. 301. *kútrovás, <kutrovás>*; 309. *határ*; 389. *köpül*; stb.). Megítélésem szerint *IMRE SAMU* helyesen állapította még az utóbbi sajátásáról, hogy "*Nagyivánban a hehezetes ejtésmód csupán ritkán jelentkező egyéni jellegzetesség*" (MMNyjR. 295).

A nagyatlasz tanúsága szerint — a palatális *ly*-ezés kivételével — Nagyiván nyelvjárásában is megőrződött egy-két palatalizált szóalak (pl. 518. *térgy*; 917. *inni, <innya>*; 979. *tetük, tetyük*; stb.). A *SEBESTYÉN ÁRPÁD* közölte szövegfehlvételeken azonban egy adat a palatális *ly*-ezésre is fölbukkan, mégpedig a *talyiga* szóban (vö. MNyj. VI, 151). A MNyA.-ban viszont, melyben a *taliga* címszökeént szerepel, *tajiga* hangalakot találunk. — A mássalhangzó-jelenségek körében figyelemre méltó vonás az is, hogy a *meg* igekötő *g*-jének hasonulására a nagyatlaszban több példa is előfordul (pl. 835. *mévver, mégver*; 901. *mëffokta, mëgfokta*; stb.).

Az alaktani sajátásokat tekintve az MNyA. adatai alapján azt állapíthatjuk meg, hogy két olyan jelenség fordul elő a nagyiváni nyelvjárásban, amelyben eltérés mutatkozik a szomszédos tájszólásoktól. Ezek a következők: —1. A kijelentő és a felszólító mód jelen idejének tárgyvas ragozásában egyaránt használatosak a *tanijja* típusú igealakok. —2. A birtokos személyjelezés többes szám 3. személyében a palatális sorban az *-ik, -jik* hangalakú toldalék gyakori (pl. *kertyik, szívik*).

A nagyatlaszban található szókészlet elemzésével az volt a célom, hogy a nyelvjárás-sziget helyzetű Nagyiván tájszólásában megvizsgáljam: milyen arányban őrződtek meg benne a kibocsátó nyelvjárás tájszavai, illetőleg milyen mértékben tudtak behatolni a környező nyelvjárások szókészleteti elemei. Ennek vizsgálatához a valódi tájszók vallomását vettem figyelembe.

A MNyA. köteteiben Nagyiván anyagában és a vizsgált környező nyelvjárásokban 46 olyan valódi tájszót találtam, amely területi megoszlást mutat. Eből 18 tájnyelvi elem az eredeti palócos tájszólásból őrződött meg (pl. 364. *birbitéil, hergēl*; 514. *pérc*; 647. *lipe*; stb.). 23 azoknak a tájszóknak a száma,

amelyekben az eredeti palóc elem mellé a szomszédos nyelvjárások tájszava is bekerült (pl. 31. *kukorica*, <*tengéri*>; 354. *röhödik*, *rühet*, *búgik*; stb.), és 5 tájnyelvi elem hatolt be a környékbeli tájszólásokból a nagyiváni népnyelvbe (pl. 33. *csutkaszár*; 234. *vaskonyha*, <*sparhét*>; stb.). Ez más szóval azt jelenti, hogy 10 valódi tájszó közül kb. 4 maradt meg a kibocsátó nyelvjárásból, 5 esetben az eredeti tájnyelvi elem és a környékbeli tájszólásokból bekerült lexéma egyaránt használatos, és átlagosan csupán 1 tájszó hatolt be a környező nyelvjárásokból. Említésre méltónak tartom, hogy több olyan markáns alaki tájszó is él benne, amely a palóc nyelvjárástípusban is megvan (ilyen pl. a *girind* 'görény', *kívél* 'kívül', *tereny* 'tenyér'; stb.).

Fölvetődhet a kérdés, vajon mi az oka annak, hogy a szókincs közismert változékonysága ellenére miért őrződött meg ilyen nagy arányban annyi valódi tájszó az eredeti (kibocsátó) nyelvjárásokból. Ennek magyarázatát elősorbán abban látom, hogy a Nagyivánt megalapító lakosság nem olyan nyelvjáróterületre került, amely nyelviileg nagy mértékben elüt a közösség nyelvjárásától. Az egymástól jobban eltérő tájszólásokban minden bizonnyal hamarabb visszaszorulnak a kibocsátó nyelvjárás olyan sajátosságai, amelyek a környékbeliek számára szembeötlőbbek. A hangtani jelenségekről szólva VÉGH JÓZSEF hasonlóképpen vélekedett (vö. *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. BP., 1959. 76). Elképzelhetőnek tartom továbbá azt is, hogy a nagyivániak kapcsolata az eredeti tájszólásvidékkel esetleg a község megalapítása utáni időkben is hosszabb-rövidebb ideig megmaradt. A Nagyivánban végzett helyszíni anyaggyűjtéskor — három-négy évtizeddel a MNyA. adatfölvételei után — lényegében véve mindazon hangtani és alaktani jelenségekre, valamint szóképzési elemekre sikerült példákat találnom, melyek a nagyatlaszban is megtalálhatók. Sőt a palóc kérdőív segítségével még néhány olyan adatra is rábukkantam, amely a MNyA.-ban nem szerepel. Ezek a következők: — 1. Szórványosan találunk a kicsinyítő képzős szóalakra (pl. *borocska*, *kényeérke*). — 2. Sikerült néhány palócos-jászos valódi tájszót följegyezniem (pl. *dikó-gyikó* 'szalmából font heverő', *masina* 'gyufa', *pampuska* 'fánk' és *zurgvik-zurcik* 'kemencesut'). — 3. Gyerekijesztő szóként a *dróutos*, *mumus* és ördög mellett néhányan a *markoláb* és a *mókár* megnevezéseket is ismerik és használják.

A *markoláb* és a *mókár* gyerekijesztő szavak — mint a gyerekijesztők általában — a szóképzés archaikus és kevésbé változékonny rétegébe tartoznak, s mivel a néprajzi kutatások szerint elterjedési körük jól meghatározható, ezért érdemes róluk külön is szót eiteni, ha mégoly röviden is. — *DIÓSZEGI VILMOS* "A palóc etnikulturális csoport határa és kirajzolásai (Az égitestet evő lény, a markoláb elterjedésének tanulságai)" című tanulmányában (In: Népi kultúra — népi társadalom. Bp., 1968. 217-251) a *markoláb* gyerekijesztőről kimutatta, hogy ennek ismerete az adott településen palóc etnikumra utal.

HOPPÁL MIHÁLY kutatásai szerint pedig "A mókár gyerekijesztő használata napjainkig jól körülhatárolható területre jellemző. Ez a terület hozzávetőlegesen az Eger — Miskolc — Karcag — Kecskemét által határolt vidék, a besenyők, nagykunok és a jász betelepülők szállásterülete volt". (Gyerekijesztők — I. In: Népi kultúra — népi társadalom. Bp., 1969. 260.) — Ezeknek a gyerekijesztőknek a vallomása — természetesen az összes, már részletesen bemutatott hangtani, alaktani és szóképzési sajátosságokkal együtt — szintén fontos adalékként vehető figyelembe annak a kérdésnek a mérlegelésénél, hogy a föltárt nyelvi-nyelvjárási jelenségek együttesen megerősítik-e vagy pedig elmentmondanak a bevezetésben már említett településtörténeti adatoknak.

Összegzésül azt állapíthatom meg, hogy a nagyiváni nyelvjárásnak — a MNyA. anyaga és saját gyűjtésem alapján már kifejtettem — sajátosságai, valamint a *markoláb* és a *mókár* gyerekijesztők elterjedési körére vonatkozó néprajzi kutatások lényegében véve alátámasztják a SOÓS IMRE munkájából idézett történeti adatokat, vagyis azt, hogy Nagyiván tájszólása genetikusan összefügg a boconádi és az egerszóláti nyelvjárással.